

ADAMIK BÉLA

PROPAGANDA ÉS A LATIN NYELV NORMALIZÁCIÓJA

1. Problémafelvetés: nyelvi normalizáció, standardizáció és a latin nyelv

A klasszikus latin¹ néven ismert nyelvállapot létrejöttét eredményező nyelvi változási folyamat mögött már régóta tudatos nyelvtervezési (nyelvművelési) tevékenységet valószínűsítene a kutatók. Sokat mondók a klasszikus latin létrejöttével kapcsolatban felbukkanó olyan nyelvtervezési fogalmak mint „unification, fixation” (Marouzeau), „Kanonisierung” (Norden), vagy „standardization” (Palmer, Rosén) és még sorolhatnánk a hasonlókat.² G. Neumann a „Normierung” terminust hozta forgalomba 1977-es tanulmányában, amelyben megkísérelte a latin nyelv normalizációs folyamatának módját, tartalmát és időkeretét a korábbiaknál szabatosabban meghatározni. Neumann az általa Normierungnak nevezett nyelvi normalizációs folyamatot Ennius akméja (kb. Kr. e. 200) és Cicero halála (Kr. e. 43) közé keltezte, és a Ciceróval elért kanonizáció rögzítését és lényegében kötelező erejűvé tételét pedig Quintilianushoz kötötte.³ A Normierung terminus neumann alkalmazása azonnali reakciót váltott ki J. Untermannnál, aki a Gymnasiumnak még ugyanazon számában korreferátum formájában fejtette ki véleményét Neumann Normierung-fogalmáról. Röviden szólva Untermann alkalmazhatatlannak nyilvánította a normalizáció fogalmát a Neumann által felvett korszak nyelvi folyamatainak jellemzésére, és a latin nyelv normalizációját Quintilianus (Kr. u. kb. 35–kb. 100) és utódai, főképp a *Grammatici Latini* tevékenységére korlátozta.⁴

Bár a Neumann és Untermann közti vita több mint 30 éve zajlott le, aktualitásából mit sem vesztett, többek között azért, mert az újabb irodalom, így Hannah Rosén *Latine loqui* c. 1999-es kiváló monográfiája épp hogy csak érinti, a Poccetti, Poli és Santini szerzőtriász által 1999-ben megjelentetett és 2005-ben németül is kiadott, sok ponton problematikus tar-

¹ Az „első osztályú, kiváló” jelentésű *classicus* melléknév használatának Gellius, ill. Fronto nyomán történő modernkori, 15. század végi újraélesztéséhez vö. M. CITRONI, *Gellio, 19,8,15 e la storia di classicus*, MD 58 (2007) 181–205.

² Tudománytörténeti áttekintést ad G. NEUMANN, *Die Normierung des Lateinischen*, Gymnasium 84 (1977) 199–212; 204 és H. ROSÉN, *Latine loqui. Trends and Directions in the Crystallization of Classical Latin*, München 1999, 12sk.

³ NEUMANN i. m. (l. 2. jz.) 205.

⁴ UNTERMANN, *Korreferat zu G. Neumann: Die Normierung des Lateinischen*, Gymnasium 84 (1977) 279–283; 280sk.

talmú latin nyelvtörténet pedig nem tárgyalja érdemben ezt az egyáltalán nem érdektelen vitát.⁵

Neumann tanulmányát és Untermann hozzá írt korreferátumát tanulmányozva természetesen rögtön kiderül, hogy a latin nyelvre vonatkoztatott normalizáció időkeretének ennyire eltérő meghatározása (ti. Neumannnál Kr. e. 2–1. sz., míg Untermannál Kr. u. 1–4. sz.) alapvetően ugyanazon terminus eltérő tartalmú alkalmazásán alapszik, nem pedig eltérő nyelvi tények, metalingvisztikai forrásanyag felhasználásán. Untermann ugyanis a normalizációnak abból a korlátozott („ipari”) meghatározásából indult ki, amelyik a normalizációs tevékenységet csupán a kiválasztott nyelvi formák kötelező erejűvé tételére, előírására vonatkoztatja. Egy ilyesfajta előíró, preskriptív normalizációt véleménye szerint csak a Quintilianus és az ő nyomdokain haladó latin grammatikusok hajthattak végre, preskriptív nyelvutanaik révén; Cicero és elődei pedig csak az előfeltételeket teremtették meg ehhez a normalizációhoz.⁶ Neumann ezzel szemben normalizáción általános értelemben éppen azt a kiválasztási, válogatási folyamatot érti, melynek során a legfelsőbb társadalmi réteg nyelvét alapul véve létrehoznak, kimunkálnak egy egységes nyelvi kódot, elsősorban a hivatalos és az irodalmi nyelvhasználat számára. Rómában e standard nyelvváltozat kimunkálása Neumann szerint Enniusszal veszi kezdetét, majd a Scipio-kör tevékenységével vesz lendületet, s végül Cicero működésével jut csúcspontjára, s halálával a folyamat egyben le is zárul.⁷

Ha megnézzük, hogy a nyelvtudomány, s azon belül a szociolingvisztika, és annak résztudományága a nyelvpolitika mit ért nyelvi normalizáción, vagy standardizáción, némileg egyszerűsítve a vitás kérdéseket, összefoglalólag a következőket mondhatjuk el. Standardizációnak vagy normalizációnak nevezik azt a nyelvi szabványosítási folyamatot, melynek célja egy földrajzi, ill. társadalmi nyelvváltozatok feletti *standard* (ném. *Standard* < ang. *standard* „zászló, jel, mérték, példa”), más néven *normatív* (ném. *normativ* < latin *norma* „szögmérték, zsinórmérték, szabály”), tehát mértékadó, szabályszerű, példaértékű nyelvi forma, vagy nyelvváltozat létrehozása, amely egy adott közösség felsőbb társadalmi rétegei és intézményei számára irányadó jellegű, vagy kötelező érvényű, ill. hivatalos kommunikációs kódként funkcionál.

Szűkebb értelemben normalizáción vagy standardizáción érthetjük a standard vagy normatív nyelvváltozat létrehozásának folyamatát, melynek során a standardnak, normatívnak szánt nyelvváltozat kimunkálását a nyelv minden szintjén elvégzik, egy ideálisnak tartott nyelvi formát szem előtt tartva. A nyelvi normát, standardot az adott közösség nyelvvel foglalkozó tagjai (írók, költők, nyelvészek, nyelvűvelők stb.) alakítják ki, ill. állapítják meg egy nagy presztízsű közösség, vagy tekintélyes személyek nyelvhasználatát alapul véve. Ehhez a standard vagy normatív nyelvváltozathoz kötődik a nyelvi helyesség, korrektség képzete: minden, ami ennek a kimunkált nyelvváltozatnak a része az „jó, helyes”, ill.

⁵ ROSÉN i. m. (l. 2. jz.) 12sk.; P. POCETTI–D. POLI–C. SANTINI, *Eine Geschichte der lateinischen Sprache. Ausformung, Sprachgebrauch, Kommunikation*, Tübingen–Basel 2005 (= *Una storia della lingua latina. Formazione, usi, comunicazione*, Roma 2000).

⁶ UNTERMANN i. m. (l. 4. jz.) 280skk.

⁷ NEUMANN i. m. (l. 2. jz.) 204sk.

ami ezen kívül helyezkedik el, az „rossz, helytelen”. A normalizáció, standardizáció azonban nemcsak a normatív nyelvváltozat kimunkálására terjed ki, hanem a nyelvi norma minél általánosabb hatókörű érvényesítésére, propagálására is. Maguk a nyelvi norma kidolgozói kísérlék meg általában a standard nyelvváltozatot közösségük minél szélesebb körével megismertetni, elfogadtatni és privilegizált helyzetbe hozni, iskolai oktatás, média, nyelvi szabályozási intézkedések stb. révén.⁸

Tehát a latin vonatkozásában mind Neumannnak ezt a fogalmat csak a normanyelv kimunkálására alkalmazó felfogása, mind Untermannak ugyanezt a fogalmat kizárólag a normanyelv érvényesítésére, propagálására leszűkítő álláspontja létjogosultsággal bír, csak nem egymást kizáró, hanem egymást *kiegészítő* módon. A Neumann és Untermann közötti álvita tisztázásával persze be is fejezhetnénk előadásunkat, ha nem lennének ezen kívül további, valós problémák, amelyek taglalása, álláspontom szerint, néhány ponton előreviheti a kutatást, különösen a latin normanyelv kiépítésének időbeli kereteit illetően.

Ha a nyelvi normalizáció római kezdeteit meg tudjuk határozni, akkor egyben a klasszikus latin nyelvtörténeti korszak kezdetét is meg tudjuk adni,⁹ és a szakirodalom többé-kevésbé pontatlan és problematikus korszakolási kísérleteit is megfelelő mederbe terelhetjük. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy Cicero Kr. e. 81-es fellépte, amelytől Meiser és a szakirodalom többsége számítja a klasszikus latin („klassisches Latein”) korszakot, inkább egy már viszonylag hosszú ideje zajló fejlődési folyamat egyik állomásának tekinthető, semmint kezdőpontjának.¹⁰

⁸ Vö. mindehhez H. BUBMANN, *Lexikon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart 1990, 534; 710sk., 732. Hogy a nyelvtervezés (nyelvművelés) normalizációs, standardizációs fogalma mennyire jól alkalmazható a latin normanyelv kiépítésének folyamatára, az már abból a tényből is következik, hogy szakirodalmi közhely szerint a modern nyelvek normalizációjához, standardizációjához éppen a klasszikus latin nyelv mutatta a példát, vö. BUBMANN i. m. 534.

⁹ Az ólatin és a klasszikus latin nyelvallapot közti különbségek ugyanis alapvetően nyelvtervezési, korpusztervezési jellegűek. A Kr. e. 1. századi szerzők (főképp Cicero, Caesar) által használt latin nyelv és az ólatin korszak szerzőinek (elsősorban Plautus) latin nyelve közti különbségek leginkább úgy jellemezhetők, hogy a latin nyelv ólatin kori gazdag polimorfizmusát a klasszikus kor elején egyfajta monomorfizmus váltja fel. A kutatások igazolták, hogy valamikor Plautus halála (Kr. e. 184) után és Cicero működésének kezdete (Kr. e. 81) előtt egy olyan intenzív nyelvi normalizációs folyamat zajlott le a latin nyelvben, amely a nyelv alrendszerében jelentkező bármiféle jellegű párhuzamosságok, fonológiai, morfoszintaktikai stb. variánsok csökkentését, megszüntetését tűzte ki célul, s nagyrészt e célt el is érte. A normalizáció következményeképpen jelentkező nyelvi változások vázlatos bemutatását lásd NEUMANN i. m. (I. 2. jz.) 206skk., részletes tárgyalását ROSÉN i. m. (I. 2. jz.) 41skk. és ADAMIK B., *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*, Budapest 2009, 214skk.

¹⁰ Vö. G. MEISER, *Historische Laut- und Formenlehre der lateinischen Sprache*, Darmstadt 1998, 2. MEISER korszakolását elfogadja STEINBAUER is, vö. D. H. STEINBAUER, *Lateinische Sprachgeschichte. Romanische Sprachgeschichte. Ein internationales Handbuch zur Geschichte der romanischen Sprachen I*, G. Ernst et al. (edd.), Berlin–New York 2003, 504–515; 510skk. SZEMERÉNYI bár a klasszikus kort különösebb indoklás nélkül 100 körülről indítja, mégis hallgatólagosan elfogadja a 81-es korszakhatárt, hiszen Cicerót említi meg elsőnek, mint akinek a neve a korszakot fémjelzi, vö. O.

2. A nyelvi normatudat kialakulása és a normalizáció kezdetei a rómaiaknál

2.1. Quintilianus *Institutiójától* (Kr. u. 94–95 körül) a *Rhetorica ad Herenniumig* (Kr. e. 86–82)

Először azt szeretném röviden bemutatni, hogy mit értettek a rómaiak a mi fogalmaink szerinti normanyelven, normatív nyelvhasználaton, normatudaton. Itt érdemes a Neumann számára végpontot, Untermann-nak pedig kezdőpontot jelentő Quintilianusból kiindulni, s tőle visszafele haladva az időben áttekinteni a legfontosabb locusokat.

A nyelvhelyességet a grammatika keretein belül részletesen taglaló Quintilianusnál már egy folyamat végpontját rögzíthetjük, amikor olyan magától értetődő kifejezéseket használ mint a *ratio Latine atque emendate loquendi* (Inst. 8,1,2; „a hibátlan latin beszéd szabályrendszere”), vagy az *emendate loquendi regula* (1,5,1; „a helyes beszéd szabályrendszere”), illetve az ezzel egyenértékű *loquendi regula* (1,7,1; „a beszéd szabályrendszere”). Az utókorra nagy hatással volt Quintilianusnak a latinossággal egyenértékű nyelvhelyesség (nem előzmények nélküli) négy összetevős meghatározása is: *sermo constat ratione, vetustate, auctoritate, consuetudine* (1,6,1; „A helyes beszéd szabályosság, régiségen, tekintélyen és nyelvszokáson alapul.”).¹¹ E mondat folytatásában Quintilianus kijelenti, hogy a négy felsorolt tényező érvényesülésével megvalósuló helyes „beszédet pedig teljesen úgy kell használnunk, mint a pénzérmét, melynek alakja államilag meghatározott” (Inst. 1,6,3: *utendumque plane sermone ut nummo, cui publica forma est*). Ezzel Quintilianus a helyes latin beszédet az állami pénzverésben magától értetődően érvényesülő normativitás közösségi rangjára emelte. Így válik érthetővé, hogy miért köti többek között Neumann és Untermann is a latin normanyelv rögzítését és kötelező erejűvé tételét Quintilianushoz.¹²

A nyelvi norma, a helyes latinság fogalma azonban nemcsak Quintilianusnál jelenik meg, hanem már jóval korábban,¹³ Varrónál és Cicerónál is, sőt a Kr. e. 86–82 között keletkezett Herenniusnak ajánlott Retorikában is.¹⁴ Itt most elegendő lesz Varro, Cicero és a *Rhetorica ad Herennium* legfontosabb kulcsmondatainak idézése, amelyek egyértelműen igazolják, hogy a nyelvi normatudat, a normanyelv, a kimunkált nyelvi kód fontossága és propagálása mennyire magától értetődő volt a Kr. e. 1. században.

SZEMERÉNYI, *Latein in Europa. Latein und Europa. Traditionen und Renaissancen*, K. Büchner (ed.), Stuttgart 1978, 26–46; 26skk.

¹¹ Quintilianus négy összetevős meghatározásának háttéréhez vö. S. GREBE, *Views of correct speech in Varro and Quintilian. Papers on Grammar VI*, Gu. Calboli (ed.), Bologna 2001, 135–164; 153skk.

¹² UNTERMANN i. m. (l. 4. jz.) 205; NEUMANN i. m. (l. 2. jz.) 281.

¹³ Horatiusnál a *norma loquendi* (*Ars Poet.* 72) csak azt jelenti, hogy a szókészlet változásainál az *usus*, az általános gyakorlat, nyelvhasználat dönt el mindent, nála van az ítélet, a jog, s a beszéd zsinórmértéke (*multa renascentur quae iam cecidere, cadentque quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus, quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi*).

¹⁴ A helyes latinság fogalmához a *Rhetorica ad Herenniumban*, Cicerónál és Quintilianusnál vö. ADAMIK T, *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig*, Budapest 1998, 78; 106; 215.

Varrónak a *Latinitas*-definícióját a 4. századi Diomedes grammatikus nyelvtanának a „helyes latinságról” (*De Latinitate*) szülő részéből ismerjük (GL 1, p. 439) „a helyes latinosság a romlatlan beszéd szabályainak a római nyelvhasználat szerinti betartása (*Latinitas est incorrupte loquendi observatio secundum linguam Romanam*), és ahogy Varro állítja, a következő négy részből áll össze: természetesség, szabályosság, nyelv szokás és tekintély (*constat autem, ut adserit Varro, his quattuor, natura analogia consuetudine auctoritate*)”.¹⁵

Cicero több helyen hangsúlyozza, hogy a jó szónoki beszéd elsődleges alapja, hogy „tisztán és latinul beszéljünk” (Cicero, *De or.* 1,144: *in qua (sc. oratione) praecipitur primum, ut pure et Latine loquamur*; vö. még *Orator* 79: *sermo purus erit et Latinus*). Cicero ráadásul azt is meghatározza, hogy a nyelvi tisztaságon alapuló normatív nyelvhasználat a nyelv mely szintjein valósuljon meg (*De or.* 3,40): mint mondja, ahhoz, hogy helyes latinossággal beszéljünk (*atque ut Latine loquamur*), nem csak arra kell ügyelnünk, hogy olyan szavakat alkalmazzunk, amelyekért joggal senki nem feddhet meg bennünket (*non solum id videndum est, ut et verba efferamus ea, quae nemo iure reprehendat*), és ezeket a szavakat esetek, igeidők, igenem és szám tekintetében úgy őrizzük meg, hogy semmi se legyen zavarodott, nem egyeztetett vagy fonák beszédünkben (*et ea sic et casibus et temporibus et genere et numero conservemus, ut ne quid perturbatum ac discrepans aut praeposterum sit*), hanem még a nyelvünket, lélegzetünket és hanglejtésünket is kordában kell tartanunk (*sed etiam lingua et spiritus et vocis sonus est ipse moderandus*). A normatív nyelvhasználat tehát Cicero ma is érvényes meghatározása szerint helyes lexikán, korrekt nyelvtanon és moderált kiejtésen alapszik.¹⁶

A helyes latinosság, a *Latinitas* első ismert meghatározása azonban nem Cicerótól, hanem a Kr. e. 86–82 között keletkezett Herenniusnak ajánlott Retorikából származik,¹⁷ amelyben a nyelvi megformálás amúgy is nagy hangsúlyt kap (*Rhet. ad Her.* 4,12,17): *Latinitas est, quae sermonem purum conseruat, ab omni uitio remotum*, „A latinosság az, ami a beszédet minden hibától mentesen, tisztán őrzi meg”. Rómában tehát már a Kr. e. 1. sz. elejétől kezdve tudatosan, elméleti megalapozottsággal törekedtek a kimunkált, művészi nyelvi megformálásra, és a kimunkált nyelvi kód terjesztésére, propagálására, azaz a nyelvi normalizáció gőzerővel zajlott.

2.2. Lucilius jelentősége

A *Rhetorica ad Herennium*mal ki is fogytunk a latin nyelvi norma elméleti megformálásaiból, ez azonban nem jelenti azt, hogy ne tudnánk még néhány évtizedet visszamenni az időben, s ne lenne igazolható a nyelvi normatodat megléte a Kr. e. 2. század 2. felében, pontosabban utolsó negyedében.

¹⁵ Varro definíciójának háttéréhez vö. GREBE i. m. (l. 11. jz.) 141skk.

¹⁶ A helyre más összefüggésben POCCETTI–POLI–SANTINI i. m. (l. 5. jz.) 197 utal.

¹⁷ Vö. B. ROCHETTE, *Latinitas – peregrinitas: purisme et nationalisme linguistique chez les auteurs latins*, *Orbis* 40 (1998) 97–110; 100.

Luciliusnál, a szatíráköltőnél (kb. 166–102) ugyanis éppen azok a tudatos nyelvi normatörekvések regisztrálhatók, amelyeket később Cicero is képviselt. A nyelvi purizmus fontos törekvése volt például az idegen szavak indokolatlan használatának kerülése. Cicero hívja fel a figyelmet arra (De orat. 3,44), hogy a hibátlan római nyelvhasználatban semmi sem hangozhat, vagy mutatkozhat idegennek (*nihil sonare aut olere peregrinum*), és el kell kerülni a szokatlan idegenszerűséget (*peregrinam insolentiam fugere*). A szatíráit 124–106 között író Lucilius hasonló elvi alapon utasítja el és figurázza ki a görög nyelv és a görög szavak indokolatlan használatát.¹⁸ Lucilius csak ott tartja a görög szavak használatát helyénvalónak, ahol a témaválasztás ezt indokoltá teszi (görög filozófia stb.), egyébként a grecizmusokat inkább a parodisztikus hatás fokozására használja.¹⁹ Kifejezetten római témájú verseiben pedig teljesen kerüli a görög szavak használatát, pl. a római *virtus* leírásában (frg. 1326–38 Marx).²⁰

A purizmus, a nyelvi tisztaság megvalósításának másik fontos törekvése volt a vidéki-es, parasztias (dialektális, diatopikus) nyelvi elemek kerülése a normatív nyelvhasználatban. Cicero az előbb hivatkozott *De oratore*-helyen (3,44) a szokatlan idegenszerűség (*peregrina insolentia*) mellett az érdes vidékiességet (*rustica asperitas*) is kerülendőnek ítélte. Máshol pedig (Brut. 258) arról értekezik a nagy szónok, hogy a nyelvet meg kell tisztítani a különböző vidékekről Rómába áramlott sokaság „piszkos” hatásától (*confluxerunt enim ... in hanc urbem multi inquinata loquentes ex diversis locis, quo magis expurgandus est sermo*).²¹ Már Lucilius is gúny tárgyává tette a vidékies, rusztikus nyelvi vonások alkalmazását, egy bizonyos Vettiushnál például azt kifogásolta, hogy praenestei, tehát latin dialektális szavakat használt.²² A vidékies, rusztikus nyelvi vonások kigúnyolásának legszellemesebb esete azonban a következő szatíra-töredékében lelhető fel (frg. 1130 Marx):

¹⁸ Lucilius T. Albucius azért figurázta ki, mert elvárta honfitársaitól, hogy inkább görögnek tartsák, mint Rómainak (Sat. frg. 88–94 Marx); a helyet nem véletlenül éppen Cicero idézi, De fin. 1,3,9. Itt jegyezzük meg, hogy a legújabb *De finibus*-fordításban (M. T. CICERO, *A legfőbb jóról és rosszról*, Vekerdí J. (ford.), Budapest 2007, 48) e Lucilius-hely első részének magyarítása („Úgy mondják, Albucius, immár rómainak sem valdod tenmagadat, se görögnek”) pontatlan: a *Graecum te, Albuçi, quam Romanum atque Sabinum... maluisti dici* mondat helyesen (prózában): „Azt akartad, Albucius, hogy inkább görögnek mondjanak téged, mint rómainak vagy szabinnak”.

¹⁹ Vö. Th. BAIER, *Lucilius und die griechischen Wörter. Der Satiriker Lucilius und seine Zeit*, G. Manuwald (ed.), München 2001, 37–50; 43.

²⁰ Vö. H. PETERSMANN, *The language of early Roman satire: its function and characteristics. Aspects of the language of Latin poetry*, J. N. Adams–R. G. Mayer (edd.), Oxford–New York 1999, 289–310; 301sk.

²¹ A „piszkosan” *inquinata* adverbium itt nem a trágár, hanem a nem normatív, vidékies nyelvhasználatra utal.

²² Vö. Quint. 1,5,56: *taceo de Tuscis et Sabinis et Praenestinis quoque (nam ut eorum sermone utentem Vettium Lucilius insectatur, quem ad modum Pollio reprendit in Livio Patavinitatem): licet omnia Italica pro Romanis habeam*, „nem beszélek az etruszkokról, szabinokról, de még a praenestieiekről sem (mert ahogyan Lucilius becsmérelte Vettiust, amiért az ő nyelvüket használja, úgy Pollio is megfeddi Liviusban a patavinitast): minden itáliait rómainak tartanék” (M. F. QUINTILIANUS, *Szónoklattan*, Pozsony 2008, 103; az idézett rész Krupp. J. fordítása).

Cecilius praetor ne rusticus fiat „Cecilius ne legyen vidéki prétor”.²³ Hogy itt melyik Caeciliusról van szó, azt pontosan nem tudjuk, de ez nem is lényeges, hanem az a fontos, hogy a nyelvi humor forrása a *praetor urbanus* szokásos („városi praetor”) és alkalmi („művelt praetor”) jelentése közti feszültségen, illetve a magasra értékelt városi (*urbanus*) *ae*-s ejtés és a lenézett vidéki (*rusticus*) hosszú nyílt *e*-s ejtés kiejtés szembeállításán alapszik.²⁴ Így a *praetor rusticus* végül is „műveletlen, tahó praetort” jelent szembeállítva a *praetor urbanus* alkalmi „művelt praetor” jelentésével.²⁵

Lucilius ezen kívül részletekbe menően foglalkozott szatíráiban olyan helyesírási, nyelvi kérdésekkel, amelyek egyértelműen nyelvtervezési jellegűeknek tarthatók. Például állást foglalt a hosszú magánhangzók kettőzéssel történő írásmódja ellen, amelyet Accius (Kr. e. 170–kb. 84), a tragédiaköltő preferált (frg. 350–355 Marx). Az egymás mellett élő alternatív nyelvi formák közül pedig az egyik használatát javasolta, a másikat kerülendőnek tartotta: pl. az *-io-* tövű főnevek és mellénevek genitivusa esetében az *-ii* helyett az *-i* írás- és ejtésmódot részesítette előnyben (frg. 362 Marx), a második coniugatiós *fervere* és a harmadik *fervere* („forr, fő, izzik”) változatok közül pedig a másodikot kerülendőnek tartotta (*fervere, ne longum*, frg. 356–357 Marx).²⁶ Innen válik érthetővé, hogy Cicero Luciliust nem csak rendkívül urbánusnak, hanem tanult embernek is tartotta (De or. 2,25): *Lucilius homo doctus et perurbanus*. Lucilius tehát egyértelműen olyasfajta normanyelvi tudatosságot, nyelvi urbanitást képviselt,²⁷ ami a klasszikus korszak elméleti és gyakorlati nyelvmestereit, Cicerót és Caesart is jellemezte.

2.3. Út a nyelvi normalizáció felé: Terentius és kortársai

A latin nyelvi normalizáció forrásának feltárása kapcsán tehát eljutottunk a Kr. e. 120-as évekig, Luciliusig. Hogy még precízebben meg tudjuk határozni a nyelvi normalizáció, s egyben a klasszikus latin nyelvtörténeti korszak kezdeteit, most a másik irányból próbáljuk megvizsgálni, hogy meddig *nem* beszélhetünk tudatos, elméleti megalapozottságú standard, normatív nyelvhasználatról, kimunkált nyelvi kódokról Rómában.

Az ólatin korszak szövegei a Kr. e. 3. század végéig, 2. század első feléig nem mutatják nyomát komolyabb normalizációs tevékenységnek. Ezt igazolják a társadalmi elit élén álló személyek, így Scipio Barbatus és fiának sírfeliratai (Kr. e. 270–260 ill. 230 körül),

²³ A töredék Varro (LL 7, 96) és Diomedes grammaticus (GL 1, p. 452) alapján állítható helyre. A mondat normatív latin nyelven *Caecilius praetor ne rusticus fiat* lenne. Az *ae* helyetti *e*-s írásmód eredetiségét a töredékek idézési szövegekörnyezete igazolja mind Varrónál, mind Diomedesnél.

²⁴ Az *ae*-s ejtés egyértelműen Róma-városinak, a hosszú nyílt *e*-s ejtés pedig vidékinek számított, amit nem csak a korabeli feliratok (vö. M. LEUMANN, *Lateinische Laut- und Formenlehre*, München 1977, 67sk.), hanem Varro is tanúsít (LL 5, 97).

²⁵ Lucilius az ellenkező véglelet is kifigurázta, pl. Scipio Africanus Minor esetében a hiperkorrekt nyelvhasználatot (frg. 963 ed. Marx), tí. Scipio *pertisum*-ot mondott *pertaesum* helyett, és így szembe került az általános nyelvhasználattal, a *consuetudóval* (vö. Cic. Or. 159).

²⁶ Vö. PETERSMANN i. m. (l. 20. jz.) 302sk.

²⁷ Ezt hangsúlyozza mind M. v. ALBRECHT, *A római irodalom története I*, Tar I. (ford.), Budapest 2003, 194, mind ADAMIK T., *Római irodalom az archaikus korban*, Budapest 2001², 187.

ahol a rövid mgh. utáni szövegi mássalhangzók fakultatív nem írása az ortográfiai, hangtani normalizáció teljes hiányáról tanúskodik. Plautusnál (Kr. e. kb. 250–184) sem lehet, akármilyen művészien megformált is nyelvezete,²⁸ normatív nyelvhasználatról beszélni. A plautusi nyelvbőség a nyelv minden rétegéből építkezett, nem rekesztve ki abból semmilyen elemet, ellentétben a mindenkori normatív, purista nyelvhasználattal. Ezen túlmenően fogalmilag sem juthatott Plautus eszébe valamilyen leszűkítésen, nyelvi purizmuson alapuló latin nyelvi ideálkép követése, ha egyszer a latin nyelvről csak mint barbár (értsd: nem görög) nyelvről tett említést.²⁹ Ekkoriban még nem alakult ki, illetve csak néhány személyiségre (pl. Cato Maiorra)³⁰ korlátozódott a rómaiak körében a görög kultúrnyelvvél való egyenrangúság gondolata, ami bármiféle latin nyelvi normatodat kialakulásának előfeltétele volt.

A nyelvi normalizáció kezdeti, spontán formái kitapinthatóan az ólatin nyelvtörténeti korszak vége felé, Terentiusnál (kb. 195/185–160/159) jelentkeznek.³¹ Sokat mondó, hogy ő már nem használja a barbár terminust a latin nyelvre vonatkoztatva:³² a 2. század közepe táján ugyanis ez a jelző a magukat a görögökkel egyenrangúnak tartó rómaiak számára már sértőnek hathatott. Így érthető, hogy a plautusi Casina 150 körüli átdolgozásában a *barbare* helyett már *Latine* áll.³³ Terentius nyelvművészetét mindenesetre a klasszikus latin norma-nyelv mesterei nagyra értékelték. A Suetonius-féle Terentius-életrajz (*Vita Terenti*) szerint

²⁸ Vö. Varró Quintilianusnál (Inst. 10,1,99) fennmaradt Aelius Stilo véleményén alapuló ítéletét: *licet Varro 'Musas', Aeli Stilonis sententia, 'Plautino' dicat 'sermone locuturas fuisse, si Latine loqui vellet'* („mondhatja Varro, Aelius Stilo nyomán, hogy a Múzsák plautusi nyelven szólalának meg, ha latinul akarnának beszélni”, Simon L. Z. ford.). Az sem nyom sokat a latban, hogy az archaizáló Gellius (1, 7, 17) *verborum Latinorum elegantissimus*-nak nevezi Plautust.

²⁹ Plautus, *Asinaria* 11: *Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare* „Démophilos írta, Maccus fordította barbárra”, *Trinummus* 19: *Philemo scripsit, Plautus vertit barbare*, „Philémón írta, Plautus fordította barbárra”. A *barbarus, barbare* plautusi használatához vö. T. FÖGEN, *Patrii sermonis egestas. Einstellungen lateinischer Autoren zu ihrer Muttersprache. Ein Beitrag zum römischen Sprachbewußtsein in der römischen Antike*, München–Leipzig 2000, 44skk.

³⁰ Cato 191-ben Athénban öntudatosan latinul tartott beszédet, amelyet tolmács fordított görög-re (Plutarchos, *Cato Maior* 12,4–6). Nem véletlen, hogy ő volt az első római, aki fiához (180-as, 170-es években?) írt intelmeiben szóvá tette, hogy „a (görögök) minket is barbároknak mondanak, és aljas módon minket inkább, mint másokat az *Opicus* megnevezéssel csúfolnak” (*nos quoque dicitant barbaros et spurcius nos quam alios Opicon appellatione foedant.*, Cato ad fil frg. 1. Jordan, apud Plin. Nat. 29,14–15; *opicus* 3 = 1. oszk < g. ὀπικῶί, 2. tanulatlan, műveletlen, barbár.

³¹ Ennius (Kr. e. 239–169) állítólagos grammatikáirói tevékenységét már Suetonius (*De gramm.* 1.1) kétségbe vonta, és a kétségeket a modern szakirodalom jelentős része is osztja (pl. v. ALBRECHT i. m. [l. 27. jz.] 100), így Ennius tárgyalásától itt eltekintünk. A normalizációs folyamat kezdetét Enniustól számítani NEUMANN i. m. (l. 2. jz.) 205 részéről tehát megalapozatlan.

³² Terentius a Kr. e. 161-ben színre vitt *Phormio* prológusában már *Latinus*-t használ a *barbarus* helyett (23–24): *Epidikazomenon quam uocant comoediam Graeci, Latini Phormionem nominant*, „Azt a komédiát, amelyet a görögök Epidikazomenonnak neveznek, a latinok Phormiónak hívják”.

³³ *Casina* (kb. Kr. e. 150) 30–32: *Deiphilus hanc graece scripsit, postid rursus denuo Latine Plautus*, „Deiphilos írta ezt a darabot görögül, később pedig újra írta latinul Plautus”.

Cicero (106–43) a *lectus sermo* (választékos beszéd),³⁴ Caesar (100–44) pedig a *purus sermo* (tisza beszéd)³⁵ miatt magasztalta a komédiaköltőt. Az ólatin korszak költői közül tehát Terentius nyelvét érezték a nagy utódok a saját nyelvi ideáljukhoz legközelebb állónak.

Hogy azonban Terentius utólag normatívnak érzett és értékelt nyelvhasználata nem olyasfajta normatív nyelvi tudatosság terméke volt, amilyen Cicero és kortársai kimunkált nyelvhasználatát jellemezte, az több érv alapján állítható. Az utókor egyrészt a terentiusi „ebben a darabban tiszta beszéd van” (*in hac est pura oratio*, Hau. 46) mondatot érthette félre, azt a megtisztított, purista nyelvhasználatra (*sermo purus*) vonatkoztatva, holott a mondat leginkább a hatásvadászatot kerülő, és a zenei elemet visszaszorító prózai színház művelésére vonatkozhat, tehát a *pura oratio* inkább „puszta beszéd”-et jelenthet.³⁶ Másrészt Plautushoz hasonlóan Terentius is él, még ha csökkenő mértékben is, az ólatin metrikai szabadságra oly jellemző rövid mgh. utáni szóvégi mássalhangzók nem ejtésével rákövetkező szókezdő mássalhangzó előtt. Végül pedig maga Cicero mondja a latin normanyelv története szempontjából nagy jelentőségű, a római ékesszólás történetét feldolgozó, Brutus című dialógusában (Brut. 258), hogy C. Laelius (kb. 190–kb. 123) és P. Scipio (kb. 185–129) hibátlan latin nyelvhasználata (*locutionem emendatam et Latinam*) nem elméleti megalapozottságú tudatosságból, hanem egyfajta jó szokásból fakadt (*non fuit rationis aut scientiae sed quasi bonae consuetudinis*): szerinte az a korszak mintegy az ártatlanság kora volt a jó latin beszéd szempontjából (*aetatis illius ista fuit laus tamquam innocentiae sic Latine loquendi*).³⁷

Cicero azonban ennek a szakirodalomban kellő figyelmet nem kapott mondatának a folytatásában hozzáfűzi, hogy a jó latin nyelvhasználat nem mindenkire volt jellemző: a fent említettek kortársai, Caecilius Statius (komédiászerző, kb. 220–168) és Pacuvius (tragédiaköltő, 220–130) „rosszul beszéltek” (*nec omnium tamen; nam illorum aequales Caecilium et Pacuvium male locutos videmus*).³⁸ A rossz latinság itt azt jelenti, hogy az em-

³⁴ Cicero: *Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti, conuersum expressumque latina uoce Menandrum ... nobis ... effers*, „Te is, aki egyedül adod át nekünk Menandrost tiszta nyelvezettel latinra fordítva...”.

³⁵ Caesar: *Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander, poneris, et merito, puri sermonis amator*, „Neked is a magaslatokon van a helyed, te fél Menandros, és mint a tiszta beszéd szerelmese, megérdemelten”; e versrészlet caesari szerzőségének eredetiségéhez vö. T. ADAMIK, *Caesar als Literaturkritiker*, ACD (2002–2003) 38–39, 5–12; 10skk.

³⁶ Így v. ALBRECHT i. m. (l. 27. jz.) 170.

³⁷ Cicero, Brutus 258: *Solum quidem... et quasi fundamentum oratoris vides locutionem emendatam et Latinam, cuius penes quos laus adhuc fuit, non fuit rationis aut scientiae sed quasi bonae consuetudinis. Mitto C. Laelium P. Scipionem: aetatis illius ista fuit laus tamquam innocentiae sic Latine loquendi...*, „A szónok biztos talaja és mintegy alapzata, mint látod, a hibátlan latin nyelvhasználat; akik ebben eddig dicsőséget szereztek, azoknál ez nem elméleti megalapozottságú tudatosságból, hanem egyfajta jó szokásból fakadt. Most nem beszélek G. Laeliusról és P. Scipióról: annak a korszaknak mintegy az ártatlanság korának volt a dicsősége, hogy így beszéljenek latinul...”.

³⁸ Brutus 258: *...nec omnium tamen; nam illorum aequales Caecilium et Pacuvium male locutos videmus: sed omnes tum fere, qui nec extra urbem hanc vixerant neque eos aliqua barbaries*

lítették nyelvhasználatát távolabb esett a klasszikus kor, ill. Cicero nyelvi ideáljától. Cicero egyik levelében (Att. 7,3,10) szintén kárhoztatja Caecilium rossz latinságáért, Terentium tartva követendőnek (*secutusque sum non... Caecilium, ... malus enim auctor Latinitatis est, sed Terentium*), hozzáfűzve, hogy darabjairól nyelvi eleganciájuk miatt azt gondolták, hogy C. Laelius írta őket (*cuius fabellae propter elegantiam sermonis putabantur a C. Laelio scribi*). Nyilvánvaló tehát, hogy Cicero a Brutusban nem említett Terentium is Laelius és Scipio mellé sorolta, tehát azon szerzők közé, akiknek jónak ítélt nyelvhasználatát nem a nyelvi tudatosságból, és képzettségéből fakadt.

2.4. A grammatika- és retorikaoktatás kezdetei és szerepe a nyelvi normalizációban

Cicero döntő jelentőségű megjegyzései alapján tehát kijelenthető, hogy az elméleti megalapozottságú nyelvi normatuda és az ebből fakadó nyelvi normalizáció csak Terentius, Laelius és Scipio működése után jelentkezett, feltehetőleg a 120-as években, amikor Lucilius is elkezdte a nyelvi urbanitás eszméjét hordozó szatíráit írni. Ez természetesen nem lehet véletlen, illetve nyilván összefüggésben van az éppen a Kr. e. 2. század 2. felében Rómában kiépülő grammatikaoktatás és retorikaképzés fellendülésével, hiszen a modern értelemben vett nyelvtervezési tevékenység, a „helyes, jó” nyelvhasználat oktatása, átörökítése a grammatikusok és a rétorok, retorikatanárok feladata volt.

A római grammatikaoktatás kezdeteiről Suetonius (Kr. u. kb. 70–122 után) rövid összefoglalásából alkothatunk fogalmat (De gramm. et rhet. 1,1–4). Elhanyagolható jelentőségű kezdeti „botladozások” után,³⁹ az első igazi grammatikusok Suetonius szerint L. Aelius Lanuvinus Stilo és veje Servius Clodius voltak, akik a grammatika minden részét művelték és fejlesztették (*Instruxerunt auxeruntque ab omni parte grammaticam L. Aelius Lanuvinus generque Aelii Ser. Clodius*). Itt különösen L. Aelius Stilo (kb. 154–90) jelentőségét kell hangsúlyoznunk, aki tudományos munkásságán (pl. a *carmina saliarum* kommentálásán) túl Varrót (116–27) és Cicerót (106–42) is tanította; ez utóbbi egykori tanárát a görög és latin irodalom- és nyelvtudományban a legjártasabbnak tartotta (Cic. Brut. 205: *eruditissimus et Graecis litteris et Latinis*). A kiválasztott szerzők nyelvhasználatával foglalkozó, és így a normatív nyelvi tudatosság útját egyengető grammatikaoktatás részéről tehát Aelius Stilon keresztül vezetett az út Varróhoz, a legjelentősebb római nyelvészhez és Ciceróhoz, a normatív nyelvhasználat legnagyobb hatású megvalósítójához.

A grammatikaoktatáson túl a retorika elméleti és gyakorlati művelésének római meghonosodása is nagy jelentőségű volt a latin normanyelv kimunkálásában. Rómában ugyanis a grammatika a leíró nyelvtan oktatásán és az irodalmi művek elemzésén túl még jó darabig

domestica infuscaverat, recte loquebantur, „...de nem mindenki beszélt így, ugyanis kortársaik, Caecilius és Pacuvius véleményünk szerint rosszul beszéltek. De akkoriban szinte mindenki helyesen beszélt, aki nem élt Rómán kívül, és akit nem fertőzött meg valamiféle otthonról hozott barbárság”.

³⁹ A grammatikaoktatást Suetonius szerint (De gramm. 1,2) egy sztoikus filozófus, a Mallosi Kratés honosította meg Rómában, Ennius halála (Kr. e. 169) táján, miután követként a Városban tartózkodva egy csatornanyílásban megbotolva lábát törte, és követségének valamint felépülésének idejét előadások tartásával töltötte el. Hatása Suetonius szerint elszigetelt és korlátozott volt, követői pusztán irodalmi művek kommentálására szorítkoztak.

a retorikaoktatást is magába foglalta (Suet. de gramm. et rhet. 4,6: *Veteres grammatici et rhetoricam docebant* „a régi grammatikusok retorikát is tanítottak”). Így az sem lehet véletlen, hogy a görög retorikaelmélet tanulmányozása Rómában a Gracchusok korától (130-as 120-as évektől) vált általánossá,⁴⁰ szinte a grammatika meghonosodásával egy időben (vö. Suet. de gramm. et rhet. 25: *Rhetorica quoque apud nos perinde atque grammatica sero recepta est*, „Ahogy a grammatika, a retorika is csak későn honosodott meg nálunk”). A Kr. e. 1. század elejére a görög tudománynak számító retorika teljesen romanizálódott: az ún. latin rétorok (*Latini rhetores*) a görög retorikát minden tekintetben latinná kívánták tenni, még a görög szakszavakat is latinra fordították. Kritikusaik szerint (vö. Cic. De or. 3,93–94) e latin rétorok elhanyagolták a szélesebb általános műveltség átadását, s csupán nyelvi képzésre (*exercitatio linguae*) szorítottak.⁴¹ De, tegyük hozzá, éppen ennek révén egyengették a nyelvi normalizáció útját. E mozgalomnak a végterméke a *Rhetorica ad Herennium*, az első latin nyelvű retorika,⁴² amelyből az első ismert *Latinitas*-definíció származik, s ezzel a kör bezárult.

3. Konklúziók

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a latin normanyelv kiépítésének, kimunkálásának elméleti megalapozottságú, nagy tudatosságú folyamata Rómában minden bizonnyal a 120-as években indult meg, a görög eredetű grammatika- és retorikaoktatás meghonosodásával összhangban. Ez a nyelvi normalizációs folyamat egyenes következménye volt a Római Birodalomban a 2. század elejétől kezdve egyre karakteresebben jelentkező nyelvpolitikai, nyelvtervezési tevékenységnek, amely kezdetben csupán a státusztervezés szintjén jelentkezett.⁴³ Attól kezdve, hogy a latin hivatalos és presztízsnyelvi státusa a Róma felügyelte nyugati mediterráneumban a Kr. e. 2. sz. első felében megszilárdult, adva volt a lehetőség ahhoz, hogy a római nyelvtervezés a korpusztervezésre is figyelmet fordíthasson.⁴⁴ Erre azonban még néhány évtizedet várni kellett, míg az ekkoriban kibontakozó grammatikai és retorikai oktatás, görög mintákat követve, de azokon túl is lépve meg nem teremtette a nyelvi normalizáció elméleti és gyakorlati háttérét is (Aelius Stilo, *Rhetorica ad Herennium* szerzője stb.).

A nyelvtervezési folyamat mintája a grammatikától és a retorikától elválaszthatatlan, görög eredetű nyelvi eszménykép volt. A görög *ἐλληνισμός*-fogalom romanizálása, latinizálása révén jött létre a *Latinitas*-fogalom, amely mint láthattuk már a Kr. e. 1. század elején magától értetődően jelenik meg a *Rhetorica ad Herennium*-ban. A rómaiak azonban

⁴⁰ Vö. ADAMIK i. m. (l. 27. jz.) 202.

⁴¹ Vö. ADAMIK i. m. (l. 27. jz.) 204.

⁴² Előtte feltehetőleg csak egyetlen, de az utókortól jelentéktelennek és tökéletlennek tartott retorika létezett latin nyelven (Cic. Brut. 163: *de ratione dicendi sane exilem libellum*, Quint. 3,1,19: *opus... imperfectum*), amelyet M. Antonius (143–87), a híres szónok írt, ez azonban nem maradt ránk.

⁴³ Ennek keretében a Rómaiak meghatározták a görög és a vele egyenrangúnak nyilvánított latin nyelv közötti területi és funkcionális „munkamegosztást”, vö. ADAMIK B., *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*, Budapest 2006, 42skk.

⁴⁴ A nyelvpolitika, a státustervezés és a korpusztervezés fogalmaihoz vö. ADAMIK i. m. (l. 43. jz.) 13skk.

itt is messzebb mentek görög mestereiknél, hiszen a Róma-központú normalizáció eredményeképpen a latin normanyelv sokkal egységesebb lett, mint a görög, ahol a koiné uralma ellenére dialektálisan tagoltan többféle változata is létezett a normanyelvnek (dór kardal, ión történetírás, aiol líra stb.).⁴⁵ A rómaiak az egyedül helyesnek tartott nyelvváltozaton kívül létező nyelvváltozatokat (összefoglalóan a vulgáris latint) nemes egyszerűséggel nem létezőnek tekintették,⁴⁶ jobb esetben pedig „csak” megbélyegezték.⁴⁷ Ebből következik, hogy a Rómaiak a latin normanyelvet tekintették az egyedüli latin nyelvnek, ezért áll minden további jelző nélkül a *latinus* melléknév, illetve a *Latinitas* főnév a kimunkált nyelvi kód megjelölésére.

A Neumann–Untermann-féle terminológiai álvitától így jutunk el annak felismeréséhez, hogy Rómában a latin nyelv tekintetében, ha nem is Enniustól, vagy Terentiuustól kezdve, de a Kr. e. 2. század utolsó negyedétől kezdve, jóval Cicero 81-es fellépte előtt, minden bizonnyal egy olyan modern értelemben vett nyelvtervezési folyamat vette kezdetét, amelyet joggal lehet normalizációnak vagy standardizációnak nevezni. Ez a normalizációs folyamat továbbá kezdeteitől fogva nagy hangsúlyt helyezett a kimunkált nyelvi kód terjesztésére, propagálására is. Minthogy a klasszikus latin nyelvtörténeti korszak kezdetét éppen a beinduló nyelvtervezési folyamathoz lehet és szokták is kötni, most már tudjuk, hogy a 120-as évekhez, egyúttal pontosítani tudtuk a szakirodalom elég ködös és nem kellően megalapozott álláspontját az ólatin és a klasszikus latin nyelvtörténeti korszakok elhatárolásáról.

⁴⁵ Vö. NEUMANN i. m. (I. 2. jz.) 210. Innen érthető, hogy szemben a görög ἑλληνισμός-szal, a helyes görögösség fogalmával, a *Latinitas*-fogalom összetevői közül hiányzott a nyelvjárási kritérium: a *dialectus*, διάλεκτος, vö. GREBE i. m. (I. 11. jz.) 137.

⁴⁶ Erre következtethetünk a *nemo dicit*, „senki nem mondja” típusú grammatikus megnyilatkozásokból. Amikor az 5. századi Servius vagy Sergius nevű grammatikus ezt írja (GL 4, p. 517): *nemo enim dicit 'de post forum', nemo enim 'ab ante'*, azaz „senki sem mondja *de post forum*, senki azt, hogy *ab ante*”, akkor ezt úgy kell érteni, egy művelt ember sem (*nemo*) ejt ki a száján vulgáris latin nyelvváltozathoz tartozó szavakat, jelen esetben összetett előljárókat, melyeknek az újlatin nyelvek tanúsága szerint is létezniük kellett a császárkori latin nyelvben, vö. HERMAN J., *Vulgáris latin*, Budapest 2003, 29. Ez a magatartás a státusztervezésben azzal feleltethető meg, ahogy a rómaiak a latin és a görög kultúrnyelveken kívüli („barbár”) idiómákat nemlétezőnek tekintették, vö. ADAMIK i. m. (I. 43. jz.) 333skk. és B. ADAMIK, *Tres bybliothechas habeo, unam Graecam, alteram Latinam. Textkritische, philologische und soziolinguistische Interpretation von Petrons Satyricon 48,4*, AAntHung. 45 (2005) 133–142.

⁴⁷ Az „enyhébb”, megbélyegző álláspontra (*male loquuntur*, „rosszul beszélnek”) idézhetjük a szintén 5. századi Pompeius grammaticust (GL 5, p. 273): *item qui male loquuntur modo ita dicunt, 'depost illum ambulat'*, azaz „Hasonlóképpen, akik rosszul beszélnek, úgy mondják *'depost illum ambulat'* (ti. *'post illum ambulat'* helyett, „mögötte megy”); a *depost* ugyanis vulgáris latin összetett előljárószó, amely az újlatin nyelvekben folytatódik.